

УДК 94(477) "16/18"

Людмила Новікова

**“ХОЗАРСЬКИЙ СЛІД” В ІСТОРІЇ КОЗАЦТВА:
ДО ПИТАННЯ ПРО ЗМІНУ УЯВЛЕНЬ НА ЗЛАМІ ЕПОХ
(НА ОСНОВІ ДЖЕРЕЛ РАНЬОГО МОДЕРНОГО ПЕРІОДУ)**

У даній статті приділяється увага особливостям уявлень про походження українського козацтва (або назви “козак”) та так званого “козацького народу”, які були поширені в XVII - XVIII ст. й переживали еволюцію внаслідок різких змін в історії українського суспільства, а також, ймовірно, у результаті переходу у XVIII ст. до наукового дослідження історії самих хозарів. Для висвітлення проблеми залучено різні види писемних джерел. З’ясовано, що хозарська версія походження українського козацтва знаходить поширення в умовах зміни козацької ідентичності в добу відділення частини козацької території від Речі Посполитої та укладення союзу Гетьманщини з Російською державою з наступною поступовою фактичною інкорпорацією до її складу. Цей процес супроводжувався необхідністю створення нової концепції ідентичності, якою і стала алано-хозарська, або хозарська, яка, з одного боку, стверджувала самотунність України перед Річчю Посполитою та Російською державою, з іншого боку, в Гетьманщині набувала антипольського спрямування. Створення концепції відбувалося в умовах, коли хозар відносили до слов’ян. У другій половині XVIII ст. поступово спостерігається відхід від хозарської теорії і навіть її заперечення. Причини цього полягали в тому, що козацтво розглядалося як слов’янський феномен (а етнічність хозарів вже не так чітко пов’язується зі слов’янами), або як відносно недавній “руський” феномен (а хозари як давній народ). Також, на нашу думку, свій вплив певним чином мало наукове дослідження історії хозар, в якому доводився неслов’янський характер хозарського народу.

Ключові слова: хозарська версія походження козаків або “козацького народу”; українська історіографія XVII-XVIII ст.; інтелектуальна історія України XVII-XVIII ст.; козацька та українська ідентичність у ранній модерний період; версії стосовно походження козаків; хозари.

Версія про хозарське походження козацтва (або назви “козак”) та “козацького народу” була доволі популярною у другій половині XVII – XVIII ст., пройшовши шлях від однієї з кількох версій до одної виключної і знову поступившись іншим. Однак в історіографії недостатня увага приділялася причинам її появи, а більше – причинам поширення, як складової козацького міфу, направленою на утвердження самотунності українського народу. При цьому в науковій літературі розглядається значення міфу в Гетьманщині (лівобережній) переважно в контексті українсько-російських відносин, і дещо ширше – для дискурсу української політичної еміграції XVIII ст. (С. Плохій). Водночас не враховувалися такі моменти, як вплив уявлень про самих хозарів

та їх еволюції на сприйняття українською елітою ідеї хозарського походження козацтва. Не враховувався вплив необхідності пошуку нової давньої основи для ідентичності, відмінної від сарматської як такої, що відповідала уявленням про братське походження українців та поляків. Використовувався констатуючий підхід, що існує хозарська теорія походження козацтва (у В. Голобуцького, який вважав, що початок цій теорії дав Г. Грабянка, але і цей момент вимагає перегляду)¹⁶⁴.

Дана стаття є постановкою проблеми, глибоке вивчення якої вимагає залучення широкого кола джерел, від сучасних періоду лексиконів до наукових праць. При написанні статті були використані джерела писемного характеру, серед яких літературні твори (І. Галятовського, Л. Барановича, С. Дівовича), пам'ятки історіографічної думки (Густинський літопис, так звані козацько-старшинські літописи Г. Грабянки, С. Величка, твори П. Симоновського, О. Рігельмана, Ф. П. Сума)¹⁶⁵. Літературні та

¹⁶⁴ Плохий С. “Национализация” украинского казачества в XVII-XVIII веках // Империя и нация в зеркале исторической памяти: сб. статей. – М., 2001 [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р.: <https://books.google.com.ua>; Голобуцький Володимир. Запорозьке козацтво. – К.: Вища шк., 1994. – С. 101.

¹⁶⁵ Боплан Г. А. де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен : пер. з фр. Я. І. Кравця, З. П. Борисюк. – К. : Наук. думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990; Синопис или краткое описание от разных летописцев о начале славенского народа, о первых киевских князях, и о житии Святого Благоверного и Великого князя Владимира всея России первейшего самодержца, о его наследниках, даже до благочестивейшего Государя царя и Великого князя Феодора Алексеевича, самодержца всероссийского. Девятым тиснением изданное в пользу любителям истории. – СПб. : В имп. АН, 1810; Синопис, или краткое собрание от разных летописцев о начале славенороссийского народа и о первоначальных князей Богоспасаемого града Киева, о житии благоверного великого князя Киевского и всея России, первейшего самодержца Владимира ... – [К.] : В Лавре Киево-Печерской по благославлению Иннокентия Гизеля изображенная, 1678; Густинський літопис : [Фрагменти] / пер. сучасною укр.. мовою В. І. Крעותня. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р. : <http://litopys.org.ua/index.html>; Баранович Л. Якими бували Русь і Поляки // Українська література XVII ст.: Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика / упоряд., приміт. В. І. Крעותня. – К.: «Наук. думка», 1987 [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р.: http://litopys.org.ua/old17/old17_18.htm#g19; Галятовський І. Ключ Розуміння : [Збірка праць]. – К. Наук. думка, 1985; Граб'янка Г. Літопис гадацького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К. : Т-во «Знання» України, 1992; Величко С. В. Літопис. Т. 1. / пер. з книжної української мови, всг. стаття, комент. В. О. Шевчука ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991 [Електронний ресурс]. – Режим

історіографічні твори мають певне дидактичне спрямування, відповідають низці суспільних вимог свого часу. Особливістю більшості використаних історіографічних джерел, а також твору І. Галятовського є те, що вони наводять перелік різних точок зору на походження козацтва, що дозволяє визначити ставлення авторів до хозарської версії, або ознайомитися з її конкурентками.

Постає питання, яка ідея в українській історичній літературі XVII ст. стала передумовою появи хозарської теорії походження козацтва. На наш погляд, це була ідея “зміни назв” народу впродовж історії, а також ідея козацького народу, з якою ми зустрічаємося, зокрема, у Г.Л. де Боплана, який ставить знак рівняння: “русини, або козаки”¹⁶⁶. У Г.Л. де Боплана, і в Густинському літописі ми зустрічаємося з тим, що автори або не звертаються до питання давності походження козацтва, не маючи під рукою “історії русів” (Боплан), або вказують на труднощі пізнання давньої історії слов’ян. Ця проблема була чітко окреслена у Густинському літописі, створеному, як вважають, ще у 1620-ті рр. Захарієм Копистенським, але відомому за копією, переписаною в Густинському монастирі вже в другій половині XVII ст. (в 1670 р.). Автор літопису відзначає, що всі християнські народи в Європі мають свою генеалогію. “Серед них є такі, що генеалогію свою без перерви, почавши од Ноя, аж досі числять. Про деякі ж народи досі недоуміння і несогласіє є між хронографами. Найбільше ж про наш слов’янський народ не можуть певно простежити, звідки проріс і почався сей славний та хоробрий народ... Найтрудніше ж дізнатися щодо нашого слов’янського народу, звідки він є. Бо спершу ні один з-поміж хронографів ані слов’янами, ані руссю їх не йменував, а імена сі аж по множестві літ уже до них прикладені були”. Отже, руси розглядаються як слов’яни, водночас теорія різних назв, що

доступу на 15 жовтня 2016 р. : <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>; Дивович С. Разговор Великороссии с Малороссией [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р. : <http://litopys.org.ua/index.html>; Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских, чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. – М. : В Университет. тип., 1847; Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О.Щербака. – К. : Либідь, 1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р. : <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>; Сум П. Ф. Историческое рассуждение о хазарах, сочинение Петра Фридриха Сума, камергера и королевско-датского историографа. Писано 1779 года – М.: В университетской типографии, 1846. – 67 с.

¹⁶⁶ Боплан Г. Л. де. Вказ. праця – С. 83.

використовувалися для означення русів, створює підґрунтя для ототожнення народів з іншими назвами та русів. Родовід слов'ян автором Густинського літопису виводиться за кількома версіями: або від Рифата, другого сина Гомера, що був сином Афета, або, “як каже дехто” (наприклад, М. Стрийковський), від шостого сина Афета Мосоха, від якого “...народилася Москва і слов'янський народ...”. У літописі наголошується єдність “пафлагонів, енетів, генетів, венедів, венедиців, антів, аланів, роксанів, роксолан, од яких начебто пішла Русь і алани, Русь, Москва, ляхи, слов'яни, болгары, серби. Се сі одного суть народу і язика, а саме слов'янського...”, а також походять від одного міфічного предка. Приділяється увага питанню, як енети (очевидно, венети), прийшли на територію Сарматії (європейської, автор слідує дискурсу, прийнятому в польській історіографії завдяки історику XVI ст. М. Меховському)¹⁶⁷.

Хозари також згадуються в Густинському літописі, але у контексті володіння ними русами, а потім переімени їх долі – над ними стали володіти руси.

Звертає на себе увагу те, що в Густинському літописі походження козаків не пояснюється етнічним родоводом, а отже, не вказується на давні народи, які могли бути пращурами “козацького народу”. Походження козацтва виступає не як походження етносу, але як війська, що було протиставлено з часів Предслава Лянцкоронського небезпеці татарських нападів. Літописець, щоправда, зміщує іноді поняття, називаючи козаків народом. Але це могло бути пов'язано з уявленнями про народ крізь призму окремої верстви, яка мала таку чесноту, як слава (шляхти у поляків, козаків у русів-українців). Походження назви “козаки” автор Густинського літопису теж не пов'язує з впливом назви “хозари”, а пояснює наступним чином: “І по тім війнолюбивий наш народ, засмакувавши собі із добичі, наставив собі старійшину з-посеред себе, на ймення Козака; од нього ж бо і самі по тім козаками нареклися; і почали самі часто в Татарську землю ходити і звідти багаті добитки приносити”. Виникає питання, чому автор, дотримуючись філологічного підходу та взірця класичних (античних) історіографів, що назву Риму виводили від імені братів Ромула та Рема, при визначенні походження назви “козак”, не звернув увагу на хозарів. Одна з причин могла полягати в тому, що хозари в давньоруській фольклорній традиції, білинах, пов'язувалися з

¹⁶⁷ Густинський літопис. – [Розділи] : Про слов'янський народ, звідки він вийшов і коли до Європи і Сарматії прийшов, і про його війни, і як Олександр Македонський писання йому дав; Про Сарматію; Про Кия, князя Київського, і про спорудження Києва, і як подолані були наші слов'яни варягами і хозарами; Про початок козаків.

іновірцями, Ілля Муромець вів боротьбу з велетнем Козарином, якого іноді називали Жидовиним¹⁶⁸. В умовах важливої ролі конфесійної складової ідентичності рецепція хозарської версії напряду залежала від того, які саме уявлення про хозарів поширювалися в суспільстві.

У польській історичній літературі наприкінці XVI ст. хозари характеризувалися вже як слов'янський народ (навіть руський), що звернуло увагу на них шукачів слов'янського, а також козацького родоводу чи родоначальників назви “козак”. Тому у середині – другій половині XVII ст. зустрічаємо вже в українській історіографії поєднання поняття слов'яни і хазари, що відповідало згаданій традиції польської історіографії XVI ст. Зокрема, у “Синописе...” був спеціальний розділ “О козарех” (“Про козарів”). Автор опирається на польських авторів XVI ст. М. Стрийковського та М. Меховського. Він вказує, що звідки пішло ім'я хозар, встановити неможливо, тому що відомості літописців “недосконалі”. Однак і цих людей приписують до руських народів. Представляє інтерес, що автор «Синопису...» зараховує до слов'ян і татар, і скіфів, і донців, і запорожців, і козаків, і литовців тощо, вказуючи на те, що назви ці утворювалися від природних об'єктів, від імен князів та наріччя¹⁶⁹.

Визнання за хозарами слов'янського характеру ми зустрічаємо в творі Іоаннікія Галятовського, написаному в добу кризи в Україні у зв'язку з війною з Османською імперією, – в “Скарбнице...” (1676 р.). Автор багато уваги приділяє козацтву, яке він розглядає як силу, що протистоїть турецькій загрози. Він звертається до короткого опису історії козаків, війська запорозького, який мав надихнути на боротьбу проти турків гетьмана І. Самойловича. І. Галятовський згадав приклад “найпершого гетьмана козацького Прецлава Лянцкоронського” та інших, як Венжика Хмельницького, Петра Сагайдачного. Серед іншого І. Галятовський відзначає, що згідно з деякими мудрими людьми, козаки так названі від козарів, яких згадує “Матіаш Стриковський”, говорячи, що ті козарі є люди народу руського. Таким чином, хозарська версія походження назви “козак” є значно раніша за висловлену Г.Грабянкою. Філологічний підхід до тлумачення термінів, на основі подібності звучання козаки-козари, яскраво виявляється і в іншій наведеній І. Галятовським

¹⁶⁸ Артамонов М. И. История хазар. – СПб. : Филфак СПб. гос. ун-та, 2002. – С. 447.

¹⁶⁹ Синопис. – СПб. : В имп. АН, 1810. – С. 13, 17-18; Синопис. – [К.] : В Лавре Киево-Печерской по благославлению Иннокентия Гизеля изображенная, 1678. – Арк. 4.

гіпотезі, за якою козаки названі від “Козорожа” (Козерогу), знаку зодіаку, тому що ходять з рогами для пороку на боці¹⁷⁰.

Поступово пошуки хозарських предків та прототипів в історії козацтва набувають нового значення. Історичні реалії Центрально-Східної Європи в середні віки та ранній модерний час були підґрунтям для постійного звернення різних авторів до ідеї спільних предків слов'ян. Так, у “Синописе” (перше видання – 1674 р.), подібно списку літопису, відомого під назвою “Густинський”, де мова йшла про Сарматію та народи, що її населяють, вміщується концепція спільного сарматського походження слов'ян на одному з етапів генеалогічної історії: “...під цим іменем сарматів всі прародителі наші славеноросійські – москва, росси, поляки, литва, поморяни, волинці і інші маються на увазі...”, “від того ж сармацького, славеноросського населення народ російський пішов. З-поміж нього деякі називалися росси, а інші – алани, а по тому прозвалися роксоланами...” і так далі (термін “росси” пропонувався в “Синописе” на основі філологічних міркувань для русів також як більш вірний з погляду автора за історичним значенням)¹⁷¹.

Однак історичні події Визвольної війни (революції), що розпочав Б.Хмельницький, призвели до українсько-польського “розділення”, яке осмислювалося в інтелектуальному середовищі. Тому однією з причин, яка призвела до появи хозарської теорії походження козацтва (або назви “козак”) на початку XVIII ст. – стала антипольська орієнтація частини козацької еліти. Особливо такий підхід був властивий для дискурсу еліти лівобережної Гетьманщини на початку XVIII ст. Саме викликана історичними та політичними умовами потреба відмежування від поляків як «братів» призвела до пошуків нової генеалогічної лінії. Ця потреба ґрунтувалася і на традиції дискурсу, народженому під час Визвольної війни. Недарма С. Величко приписує Б. Хмельницькому універсал 1648 р., відправлений з-під Білої Церкви, де висувається система звинувачень проти поляків, яка базується на уявленні про спільне сарматське походження українців та поляків, а саме про братське походження¹⁷²: “Ми пишемо до вас цей універсал, закликаючи і заохочуючи вас, наших братів, усіх малоросіян, до нас на військову кампанію. Передаємо вам це і сповіщаємо, що поляки народилися й пішли від нас же,

¹⁷⁰ Галятовський І. Ключ Розуміння : [збірка праць]. – С. 345, 347.

¹⁷¹ Синопис. – СПб.: В имп. АН, 1810. – С. 10, 12; Синопис. – [К.] : В Лавре Киево-Печерской по благославлению Иннокентия Гизеля изображенная, 1678. – Арк. 3-4.

¹⁷² Величко С. В. Літопис. Т. 1. – [Розділ] 17.

савроматів та русів, і про це свідчать їхні ж польські хронікарі. Отож були вони спочатку братами нашими, савроматами й русами, але мали велику пожадність до слави й душезгубного багатства і віддалилися від співжиття з нашими стародавніми предками. Вони взяли собі іншу назву (тобто ляхи й поляки), і заволоклися аж за Віслу... Потім, як минуло відтоді вже багато часу, вони ... безпричинно й по-зрадницькому повстали (як колись Каїн на Авеля) на русів чи савроматів, тобто на своїх же з давнини природних братів. Це вчинили вони в 1333 чи 1339 році після Різдва Господнього під проводом короля свого Казимира Великого... Вони звоювали війною і привласнили через свою ненаситність достеменно наші зі стародавніх часів землі та провінції козако-руські, савроматійські... Вони, поляки, не тільки знищили і згладили на згаданих наших землях та провінціях ім'я наше славне козацьке, але, що найгірше й найбільше засмучує, запрягли вони всіх братів наших, роксолан, у невільниче підданське ярмо, відкинули нас від батьківської православної греко-руської душеспасенної віри і приневолили силою...". Навіть якщо цей універсал є підробкою XVIII ст., то подібні думки висловлювалися і в інших творах початку XVIII ст., що може свідчити про стійкість концепції, а також не можна відкидати і її відповідність російській політичній орієнтації частини козацької еліти. Таким чином, для пояснення кризи українсько-польських відносин була використана концепція братської зради. Подібний підхід зустрічається і інших пам'ятках періоду. Так, С. Плохий згадує про анонімний твір початку XVIII ст., в якому йшлося про Річ Посполиту як спільну батьківщину поляків, литовців та русинів, говорилося про зраду з їх боку брата Руса¹⁷³.

Окремі політичні події, що призводили до польсько-російського зближення, сприяли послабленню антипольських настроїв. Так, під час організації антитурецької коаліції у другій половині XVII ст., до якої входили і Річ Посполита, і Московська держава, антипольські настрої дещо зменшуються, що можна побачити в літературі. Наприклад, до сприйняття польських взірців у антиосманській боротьбі фактично апелює Лазар Баранович в своєму вірші:

Якими бували Русь і Поляки.
Коли читалось Письмо у костьолі,
Здіймались д'горі шаблі польські голі
Давали ляхи зі зброї пізнати:
Життя за віру всі ладні оддати.
Русин од ляха у тім не одстане –

¹⁷³ Плохий С. Указ. соч.

За отчу віру до бою повстане.
 За те од бога ви благословіться,
 Хай підпира вас його десниця!¹⁷⁴

Представляє інтерес те, що у творі Г. Граб'янки початку XVIII ст. вказується на те, що саме козаки захищали і Русь і Польщу від ворогів, тобто здійснюється відхід від ідеї спільного захисту. У козацько-старшинських літописах виражається антипольська тенденція, пов'язана з багатьма моментами, у тому числі з традицією ставлення до причин війни, головна з яких – польська політика щодо козацтва та України. Зокрема, С. Величко вказує на 315 років польського гніту над Руссю та козаками¹⁷⁵. У Г. Граб'янки дещо м'якший підхід. Він вказує на особливе загострення польсько-українських відносин з 1638 р., тоді як з 1340 р. надавалися українцям від королів різні привілеї¹⁷⁶.

Водночас ми згодні з С. Плохійем у тому, що у Гетьманщині хозарська концепція мала утвердити самотність козацького народу і у контексті взаємин з Російською державою, а в екзильному українському середовищі – на тлі українсько-російських та українсько-польських взаємин. Як відзначає С. Плохій, хозарський міф заперечував затверджену київським духовенством легенду про походження всіх східних слов'ян від Мосоха, що було потенційним викликом Москві¹⁷⁷. Однак в Гетьманщині хозарська концепція має й антипольську спрямованість, а не тільки стверджує окреме від поляків та росіян походження козацького народу.

Полегшувалися пошуки генеалогічної альтернативи спільному сарматському походженню українців та поляків на початку XVIII ст. вже здійсненим фактично в “Синописе” поєднанням поняття слов'ян та хозарів, назва яких з філологічного погляду сприймалася як близька до назви «козак».

Як вже було зазначено, Г. Граб'янка, що створює патріотичний міф “народу малоросійського, прозваного козаками”, є виразником, серед іншого, антипольського спрямування, що позначилося у заперечення сарматського походження “козацького народу” через відмову від терміну сарматський, Сарматія, і перехід до вживання терміну “скіфський рід” тощо. Прабатьками цього народу Г. Граб'янка вважає хозарів, алано-хозарів, які, в свою чергу, характеризуються як “славенський народ”.

¹⁷⁴ Баранович Л. Вказ. праця [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р. : http://litopys.org.ua/old17/old17_18.htm#g19

¹⁷⁵ Величко С. В. Літопис. Т. 1. – [Розділ] 2.

¹⁷⁶ Граб'янка Г. Вказ. праця. – С. 11, 31-32, 37.

¹⁷⁷ Плохій С. Указ. соч.

Торкаючись питання походження “козацького народу”, Г. Грабянка відзначає, що він має “щонайдавніше походження від скіфського роду», має генеалогічний ряд, до якого входять Ной, Яфет, Гомер, хозари, алано-хозари¹⁷⁸. Його ідея “прабатьків-хозарів” містить мінливі уявлення про етнічність хозар, які, за переконанням автора, «кочували як калмики, утворюючи різні союзи та мови ... перетворилися з хозарів на козаків». Здається, що саме назва «козаки (“хозари”, що з часом змінилася на «козаки»», стала головною частиною структури козацької ідентичності у баченні Г. Грабянки. Автор стверджує, що “малоросійські вої” змінили назву “хозари” на “козаки” в добу монгольської навали, а після перемоги над турками під Белгородом козаками стали називатися християнські воїни поза етнічної належності¹⁷⁹. Стверджуючи свою точку зору, водночас Г. Грабянка наводить кілька існуючих в його час версій трактування походження назви козак, серед яких називає більш переконливою версію М. Стрийковського (у порівнянні з версією В. Коховського) про походження назви від ватажка на ім'я Козак (ця версія була сприйнята в Густинському літописі). Подобається йому і версія О. Гваньїні, що, за словами Г. Грабянки, пояснює цю назву “від волі”.

У “Пактах та Конституціях прав і вольностей Війська Запорозького”, укладених Пилипом Орликом, використано теж концепцію хазарського походження козацтва. Представляє інтерес те, що і Конституція П. Орлика, і так званий літопис Григорія Грабянки (на титулі) датовані одним 1710 р.

Представляє інтерес також те, що через звернення до хозарської теорії походження козацтва козаки, за версією Г. Грабянки, могли говорити про перебування своїх предків на території Криму, що П. Орликом могло використовуватися в якості аргументу на користь турецько-татарсько-українського союзу. Додаткового дослідження при цьому вимагає випадки поєднання в літературі хозар з “турками” (на думку дослідника XVIII ст. П. Ф. Сума, про якого мова буде далі, розумілися не османські турки).

Хозарський міф циркулював певний час у пам'ятках XVIII ст., зокрема, згадується у відомому вірші С. Дивовича 1762 р. “Разговор Великороссии с Малороссией”¹⁸⁰.

¹⁷⁸ Грабянка Г. Вказ. праця. – С. 15-17, 20.

¹⁷⁹ Там само. – С. 22, 24.

¹⁸⁰ Дивович С. Разговор Великороссии с Малороссией [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р. : <http://litopys.org.ua/index.html>

Однак вже у Петра Симоновського, який писав свою роботу “Краткое описание о казацком малороссийском народе и военных его делах” (1765) в умовах скасування посади гетьмана в Гетьманщині, намагаючись ствердити заслуги “козацького малоросійського народу”, що мало зіграти важливу роль у перебігу роботи Комісії по складанню Нового Уложення 1767 р., хозарська версія не згадується, натомість наводиться кілька різних версій у вигляді тверджень різних авторів, не називаючи прізвищ, та власної думки автора. Зокрема, у розділі “Изъяснение имени козака по существу и действию его” згадується версію турецького походження слова козак, російського походження від слова коза, інша версія – від коси “тобто від гостроти та тямущості козацької. Згадує автор і про Костянтина Багрянородного та “провінцію Касахію” між Чорним та каспійським морем, де жили татари, від яких пішли Кавказькі козаки, а від них, ймовірно, Російські внаслідок міграцій. Сам автор тримається думки, що звідки не походила б назва, вона давня та всім відома. Крім того, він називає козаків народом скіфо-славенським та назву вважає російського походження як переклад назви провінції Ірканія (від слова “козел”). Цю ж провінцію автор ототожнює з Касахією Костянтина Багрянородного. Ще більше автор схиляється до версії, що слово козак з двох частин склалося: від назви Каспійського моря та Каспіум та народу Саці або Саги (Скифський народ)¹⁸¹. Отже, вимальовується традиція трактування козацтва як явища слов'янської історії, але вже не згадується про хозарів, можливо, тому, що під питання ставиться їх слов'янська належність.

Заперечує хозарське коріння козаків і Олександр Рігельман у своїй праці “Летописное повествование о Малой России, ее народе и казаках вообще” (1785-1786)¹⁸², що намагається ствердити їх “російське” (в широкому розумінні, як руське) і не таке давнє за часом походження. У параграфі “Про точне походження козаків або малоросійського народу” він наголошує на тому, що вони походять в “російських місцевостях” від самих давніх слов'ян, а не від якогось іншого народу, “як вони розповідають про себе”. На доказ О. Рігельман вказує на те, що між козаками самими нема згоди про походження, окремо виділяючи версії запорожців. Серед цих версій О. Рігельман згадує і про хозарську: “Одні розповідають, немовби походять від народу козарського та поселилися при Дніпрі-річці і звідти розширилися по всім тим місцям, де тепер проживають”. На думку О. Рігельмана, цю версію козарського походження козаки взяли з “своєї ж малоросійської історії, написаної невідомим, немовби дійсно

¹⁸¹ Симоновский П. Указ работа. – С. 1-2.

¹⁸² Рігельман О. І. Вказ. праця [Електронний ресурс]. – Режим доступу на 15 жовтня 2016 р.: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>

вони свій початок свій виводять від давніх козар і від того назвалися насамкінець в Малій Росії козаками”. Тим самим О. Рігельман вказує на одну важливу річ: ця хозарська концепція походження козацтва має суто українське походження. Однак О. Рігельман, вважаючи хозар давнім народом скіфським, мови слов'янської, відзначає, що козаки самі своїм одним переказом заперечують хозарську теорію: “І так, за власним їх переказом, не можуть вони від давнього і від коліна прямо козарського, але від роду російського бути, як ті, що вийшли з самих російських місцевостей”. Інші версії походження направлені на те, щоб не визнавати себе колишніми підданими¹⁸³.

Що віддалило українську історіографію від хозарського міфу? Очевидно, що тут зіграло свою роль кілька причин. Серед них вплив ідей Просвітництва, які ставили нові вимоги перед історичною наукою. Не менш важливим було з'ясування питання стосовно самих хозар. Їх інтеграція в схему козацької історії у низки авторів була пов'язана з уявленням про слов'янське походження хозарів, а воно було поставлено під сумнів. До того ж перевагу поступово отримувала “черкеська версія” походження козацтва, про що ми вже згадували в іншій статті. Представляє інтерес, що наукова інтерпретація історії хозарів, запропонована у XVIII ст., прокладає місток між хозарами та черкесами, заперечуючи при цьому слов'янське походження хозар. Мається на увазі інтерпретація, запропонована у 1779 р. датським істориком Петром Фридрихом Сумом, що написав монографію “Историческое рассуждение о хазарах” (російський переклад праці був надрукований О. Бодянським у 1846 р.)¹⁸⁴. Серед мотивів звернення до хозарської проблематики автор вказував на те, що цей народ був славний, але залишається маловідомим. У другому параграфі “Походження хазарів” автор відзначає, що хозари були давнім окремим народом, що відрізнявся від турок. За відомостями П.Ф. Сума, в його час поширеною була версія про хозарське походження черкесів, цю думку поділяв і він сам, про що свідчить, зокрема, параграф 19 під назвою “Черкеси та кабардинці походять від Хазаров”. Автор висуває такий аргумент: “Що стосується до Черкесів, то мій найважливіший доказ на користь їх походження від Хазар полягає не стільки в тому, що вони займають частину Хазарських земель, скільки в тому, що Кабардинці, що складають значну частину їх, суть, без сумніву, те ж саме, що Кабари, що були, за ясним свідченням імператора Костянтина, Хазарами”¹⁸⁵.

Автор впевнений в неслов'янському характері хозарів. Так, він відзначав: “Теншен вважав мову хазар слов'янською а Хазар

¹⁸³ Рігельман О. Вказ. праця. – С. 36-37.

¹⁸⁴ Сум П. Ф. Указ. соч.

¹⁸⁵ Там само. – С. 8, 64.

слов'янами, «чим вони ніколи не були». Йому близька гіпотеза Тунманна, що хозари згадувалися під загальним ім'ям Аланів, а пізніше Гуннів, які (Алани) поширювали свої назви на завойовані народи¹⁸⁶.

Значну увагу автор приділив історичному місцеперебуванню хозарів. У параграфі 4 “Четверте місце перебування хозарів біля Чорного моря” автор зазначає, що вони поширилися на територію напроти Криму, де потім довго проживали. Відповідно слід згадати і наступні три параграфи, які мають назви: “П'яте місцеперебування Хазар в Росії та Польщі”, “Шосте місцеперебування Хазар в Криму”, “Хазари володіють областями між Кавказом, Волгою, Доном та більшою частиною Південної Росії, так само частиною Криму”, “Хазари володіють областями між Кавказом, Волгою, Доном та більшою частиною Південної Росії, так само частиною Криму”.

Водночас П.Ф. Сум наголошує на тому, що “не варто при цьому думати, що одні тільки Хазари наповнювали ці просторі землі, тобто значну частину Польщі, Литву, власне Росію і країну на Волзі і Дербент”. Хазари тільки збирали данину з інших народів, “залишаючи іншим жити на власний розсуд. І тому то знаходимо ми, що їх ім'я після падіння царства їх так швидко зникло в тих країнах”¹⁸⁷.

Якщо припустити, що ця монографія не мала прямого впливу на історіографію історії українського народу та козацтва, зняття слов'янського ореолу з хозарів означало створення наукового підґрунтя до відмови від хозарської версії як такої, що за таких умов могла заперечити слов'янський характер козацтва.

Отже, хозарська версія походження українського козацтва знаходить поширення в умовах зміни козацької ідентичності в добу відділення частини козацької території від Речі Посполитої та союзу, а згодом фактично поступового включення Гетьманщини до складу Російської держави. Цей процес супроводжувався необхідністю створення нової концепції ідентичності (алано-хозарської, хозарської), яка, з одного боку, стверджувала самобутність України перед Річчю Посполитою та Російською державою, з іншого боку, в Гетьманщині набувала антипольського спрямування, а також була одним з його наслідків. Створення концепції відбувалося в умовах, коли хозар відносили до слов'ян. Час створення хозарської версії слід визнати більш раннім, ніж прийнято в літературі, де його пов'язують з Г. Грабянкою. Звертає на себе увагу, що водночас з прийняттям хозарської версії відбувається майже зникнення згадки у творах XVIII ст. про

¹⁸⁶ Там само. – С. 38, 19.

¹⁸⁷ Там само. – С. 20-21, 24-25.

сарматське коріння українців як козацького народу, й утверджується думка про скіфських предків. У другій половині XVIII ст. поступово спостерігається відхід від хозарської теорії і навіть її заперечення. Причини цього полягали в тому, що козацтво розглядалося як слов'янський феномен (а слов'янська належність хозар не так чітко вже акцентується), або як відносно недавній «руський» феномен (а хозари як давній народ), а також, на нашу думку, свій вплив мало наукове дослідження історії хозар, в якому доводився неслов'янський характер хозарського народу. Таким чином, зміни політичних епох, так само як і зміни епох в інтелектуальній історії, вносили суттєві корективи у трактування питання походження українського козацтва (або його назви) та «козацького народу» (українців), супроводжуючись появою та поступовим стиранням «хозарського сліду».

Lюдмила Novikova

“Khazar trace” in the history of the Cossacks: on the question about changing of perceptions on the verge of epochs (on the sources of the Early Modern period)

In this article the attention is paid to the peculiarities of the ideas about the origin of the Ukrainian Cossacks (or term “Cossack”) and the so-called “Cossack nation” that were disseminated in the XVII-XVIII c. and experienced the evolution due to drastic changes in the history of the Ukrainian society and also probably as the result of a transition in the XVIII century to the scientific study of the history of Khazar people. For coverage of the problems different kinds of written sources were used. It is revealed that Khazar version of the origin of the Ukrainian Cossacks was spreaded in conditions of the change of the Cossack identity in the period of separating of the part of Cossack territory from the Commonwealth and making the union treaty between Hetmanate and Russian State with following factual gradual incorporation into it. This process was accompanied by the need to create a new concept of identity, which has become the Alano-Khazar, or Khazar, which, on the one hand, confirmed the originality of Ukraine before the Commonwealth and the Russian State, on the other hand, in Hetmanate acquired antipolish character. Conception occurred when Khazars is attributed to the Slavs. In the second half of the XVIII c. we can see gradually digressing from the Khazar theory and even its denial. The reasons for this laid in the fact that Cossacks were considered as the Slav phenomenon (and ethnicity of Khazars was not so clearly associated with Slavs) or as a relatively recent “Russian” phenomenon (in opposite to the Khazars as the ancient people). Also, in our opinion, some influence had scientific study of the history of the Khazars, which stated non-Slav nature of the Khazar people.

Key words: *Khazar version of Cossacks (or “Cossack people”) origin; Ukrainian historiography in XVII-XVIII c.; intellectual history in Ukraine in XVII-XVIII c.; Cossacks’ and Ukrainians’ identity in Early Modern period; versions on Cossacks’ origin; Khasars.*

Людмила Новикова

“Хазарский след” в истории казачества: к вопросу об изменении представлений на грани эпох (на основе источников Раннего Нового времени)

В данной статье уделяется внимание особенностям представлений о происхождении украинского казачества (или термина “казак”) или так

называемого «казацкого народа», которые получили распространение в XVII – XVIII вв. и переживали эволюцию в результате резких изменений в истории украинского общества, а также, вероятно, в результате перехода в XVIII ст. к научному изучению истории самих хазар. Для освещения проблемы использованы разные виды письменных источников. Определено, что хазарская версия происхождения украинского казачества получает распространение в условиях изменения казацкой идентичности в период отделения части казацкой территории от Речи Посполитой и заключения союза Гетманщины с Российским государством с дальнейшей постепенной фактической инкорпорацией в его состав. Этот процесс сопровождался необходимостью создания новой концепции идентичности, которой и стала алаано-хазарская, или хазарская, которая, с одной стороны, утверждала самобытность Украины перед лицом Речи Посполитой и Российской державы, с другой стороны, в Гетманщине приобретала антипольский характер. Создание концепции происходило в условиях, когда хазар относили к славянам. Во второй половине XVIII в. постепенно наблюдается отход от хазарской теории и даже ее отрицание. Причины этого коренились в том, что казачество рассматривалось как славянский феномен (а этничность хазаров уже не так четко связывается со славянами), или как относительно недавний «русский» феномен (а хазары как древний народ). Также, с нашей точки зрения, свое влияние определенным образом имело научное исследование истории самих хазар, в котором доказывался неславянский характер хазарского народа.

Ключевые слова: хазарская версия происхождения казаков или «казацкого народа»; украинская историография XVII-XVIII ст.; интеллектуальная история Украины XVII-XVIII вв.; казацкая и украинская идентичность в ранний новый период; хазары.